

Світлана Набок

ПИТАННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В НАУКОВІЙ ПОЛІТИЦІ Й АКАДЕМІЧНІЙ ПРАКТИЦІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

У статті розглянуто основні етапи запровадження засад гендерної рівності у системах академічної науки України, Франції, Польщі та Росії.

Ключові слова: гендерна рівність, наукова політика.

Svitlana Nabok. The question of gender equality in science: history and modernity. The article reviews the principles of gender equality in science and practical implementation of gender equality in the system of academic science Ukraine, France, Poland and Russia.

Keywords: gender equality, science policy.

Питання гендерної рівноваги в Україні традиційно знаходиться на периферії як наукових досліджень, так і уваги громадськості. Про гендерну рівність у науці згадують й того рідше. Лише окремі коментарі високопосадовців, що часто-густо дозволяють собі висловлювання дискримінаційного характеру (в тому числі за ознакою статі та зовнішнього вигляду) здатні на нетривалий час привернути увагу до цього питання [1].

Натомість вивчення гендерного фактора вже тривалий час перебуває в епіцентрі уваги європейських дослідників: істориків і соціологів науки. Зокрема, все більшого усталення здобуває думка, що на тлі скорочення чисельності та старіння населення у багатьох розвинених країнах практично є лише дві можливості мобілізації людського ресурсу на розвиток науки – ширше залучення до наукової діяльності молоді та сприяння участі і просуванню наукової кар'єри жінок.

Про необхідність ширшого залучення до наукових колективів молодих дослідників в Україні не говорить лише лінивий. НАН України кількість молоді серед загалу академічних працівників старанно відстежує та відображає у звітах. Щоправда, цей показник чомусь не доповнюється показником загальної вікової динаміки, що було б логічним.

Інша справа з питанням гендерної рівноваги, якою дуже переймаються в Європі, але не в Україні. Про гендерний склад сучасної академічної науки зі звітів НАН України не довідаєшся. Натомість, на переконання багатьох європейських дослідників, представництво жінок у науці продовжує лишатися недостатнім, суттєво обмежуючи науковий потенціал Європи. Зокрема, узагальнюючи результати досліджень різних аналітичних центрів, виконаних наприкінці ХХ ст., Директорат Європейської Комісії дійшов висновку, що досягнення гендерної рівності в науці повинно стати одним із пріоритетних напрямків наукової політики Європейського Союзу у ХХІ ст. [2].

Причини низького відсотку жінок у загальному складі кадрового потенціалу стали предметом дослідження багатьох соціологів науки. Кореляцію між рівнем оцінювання результатів наукової праці та гендерною приналежністю зауважили Крістіна Венерас (С. Wenneras) і Ангела Волд (А. Wold) [3]. Вони проаналізували причини, з яких гранти на наукові дослідження вдвічі частіше отримують заявники-чоловіки. Виявилось, що успіх не залежав від базової освіти, національної приналежності та галузі науки. Натомість, дослідницями було виявлено чітку кореляцію результатів з гендерним фактором: при рівній науковій продуктивності (що вираховувалася в залежності від кількості

публікацій і престижності часопису, де були оприлюднені результати досліджень) чоловіки отримували вищу оцінку. Порівняно із претендентом-чоловіком, жінка-вчена повинна була мати в 2,6 рази більшу продуктивність, щоб бути оціненою як «рівнокомпетентна». Публікація цих результатів у журналі *Натюре* (анг. *Nature*) в 1997 р. викликала інтенсивне обговорення у науковій і популярній пресі.

Залежність успішності в науці від статі була згодом неодноразово верифікована іншими методами – зокрема співставленням результатів рецензування, яке відбувалося «сліпим» (рецензенту не були відомими ані ім'я, ані стаття автора) та «відкритим» способами. При «сліпому способі» рецензування кількість текстів жінок, що отримали схвальну рецензію значно зростала порівняно з результатами оцінювання при «відкритому» способі.

Попри певне поширення гендерних досліджень в останні роки в Україні – заснування щорічної конференції «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє», проведення серії семінарів за участі німецької дослідниці Хелени Гьотшель на тему «Гендерні студії як засіб нового розуміння природничих наук» у ряді провідних вишів країни, цей напрямок лишається на периферії вітчизняного наукознавства, а біолог за фахом Віра Троян чи не єдиною дослідницею, яка систематично переймається цим питанням [5].

Сучасні щорічні звіти АН, що вміщують статистику розвитку наукової установи, гендерний показник ігнорують повністю [6]. Тож аналіз наявної історичної статистики може суттєво прислужитися, якщо не сказати – стати відправною точкою, у дослідженні гендерного аспекту розвитку кадрового потенціалу вітчизняної академічної науки.

Загалом, тенденція до збільшення кількості жінок у науці спостерігається від початку ХХ ст. Нині серед випускників вузів як в Україні, так і в інших країнах Європи кількість жінок наближається, або й перевищує 50 % загальної кількості студентів [7]. Натомість, відповідно до даних Держкомстату України, кількість жінок серед докторів наук все ще не досягла й чверті від кількості чоловіків, що мають аналогічне звання [8]. Ця ситуація має давню історію.

Питання гендерного розподілу наукових кадрів було одним із традиційних аспектів видань, присвячених розвитку радянської науки. З них довідуємося, що на 1973 р. загальний склад наукових кадрів України становив 154,100 осіб. У тому числі жінок було 55,472 особи (близько 36 %) [9]. Серед них лише 549 осіб мали ступінь доктора наук, тобто відносний показник не сягав навіть одного відсотка від загальної кількості жінок-вчених, тоді як у чоловіків цей показник знаходився на рівні близькому до 3,5 %.

Серед загалу докторів наук в Україні у 1973 р. жінки склали 14 %. Цей відсоток тривалий час не зазнавав змін, лишаючись на тому ж рівні як на початку 1970-х, так і наприкінці 1990-х рр. [10], і лише у 2000–2010 рр. дещо зріс, досягши 18 % загального складу [8].

Натомість відомості про гендерний розподіл у межах особового складу вітчизняної АН (на противагу подібним відомостям про АН СРСР) було нівельовано ще в радянський період. Тому довідатися, як виглядало уявлення про гендерну рівність серед співробітників АН УРСР у період побудови соціалізму, практично неможливо.

Питання гендерної рівноваги щодо української академічної науки лишається на периферії вітчизняних досліджень і донині. Що, загалом, не є дивним, враховуючи той факт, що, згідно з даними офіційного сайту Національної академії наук України, за всю її майже столітню історію серед більш ніж 600 дійсних членів віднайшлося місце лише 10 жінкам. Серед новообраних у квітні 2012 р. академіків (21 особа) жінок також немає. Відсоткова вага жінок у загальному складі дійсних членів Академії за весь період її існування на травень 2012 р. становить 1,65 % (до останніх виборів була 1,67 %) [11].

Вперше до складу академіків вітчизняної АН було кооптовано жінку-вченого ще у 1920-х рр. Нею стала палеонтолог Марія Павлова, яку було обрано академіком 1924 р. (у багатьох джерелах помилково зазначено роком обрання 1921). Серед членів-кореспондентів Академії у 1920-х рр. було представлено двох жінок. Першою стала письменниця Ольга Косач (Олена Пчілка), яку було обрано

у 1925 р. Вже за рік склад членів-кореспондентів АН поповнився ще однією жінкою – літературознавцем Варварою Адріановою-Перетц. Отже, протягом 1920-х рр. відсоткова вага жінок становила 1,2 % серед академіків та 11,7 % серед членів-кореспондентів.

Кількість жінок у складі дійсних членів української Академії наук тривалий час лишалася незмінною – загальний склад академіків-чоловіків доповнювала одна жінка. В 1924–1938 рр. нею була вже згадана Марія Павлова. Після її смерті в 1938 р. склад дійсних членів більш ніж десять років був виключно чоловічим. Лише у 1951 р. його було поповнено патологоанатомом Олександрою Смирновою-Замковою. Через два роки після її смерті, у 1964 р., склад академіків поповнився фізиком Антоніною Прихотько. Найвищою питома вага жінок у складі Академії була у 1990-х рр., після поповнення у 1990–1992 рр. особового складу дійсних членів одразу п'ятьма жінками-академіками. Пік припадає на 1992–1995 рр., коли у складі дійсних членів Академії наук України працювало одразу 6 жінок.

Нині у складі академіків НАН України працює чотири жінки, що на 3 особи більше, ніж це було майже 100 років тому. Відсоткова вага жінок у складі дійсних членів Академії на початок 2012 р. становила 2,15 %. На момент обрання першої жінки академіка це співвідношення було 1,75 %, що дає приріст відсоткової ваги жінок у складі академіків за 88 років у 0,4 %.

Зміни рівня представництва жінок у лавах членів-кореспондентів мали ще цікавішу іншу динаміку. Після смерті О. Пчілки у 1930-му р. серед членів-кореспондентів В. Адріанова-Перетц лишалася єдиною жінкою майже десятиріччя, проте у 1939 р. склад членів-кореспондентів АН таки було доповнено: другою жінкою стала патофізіолог Ніна Медведєва. Наприкінці 1940-х у 1950-х рр. склад жінок серед членів-кореспондентів АН УРСР дещо зріс – його було поповнено ще 4 жінками. Динаміка зростання цього показника була законсервована у 1961 р., після обрання до складу Академії ще двох жінок. У 1960–1980-х рр. представництво жінок у складі членів-кореспондентів не перевищувало 7 осіб.

Значні зміни відбулися у 1990–2000 рр., протягом яких склад членів-кореспондентів НАН України поповнився 19 жінками. За всю історію існування склад членів-кореспондентів було репрезентовано 30 жінками. На початок 2012 р. у складі членів-кореспондентів НАН України 22 жінки. Відсотково нині цей показник становить 6,2 %. Від 1926 р., коли до складу Академії було обрано другу жінку (на той момент відсоткова вага досягла 13,3 %) відсоткове представлення жінок у складі членів-кореспондентів вітчизняної АН зменшилося більш ніж удвічі.

Дещо інакше виглядає динаміка (та репрезентація) гендерного співвідношення в інших європейських Академіях.

Так, у заснованій 1872 р. Польській академії станом на 1998 р. у складі кадрів найвищої кваліфікації відсотково було репрезентовано 6 % жінок серед академіків та більш як 19 % серед членів-кореспондентів [12]. Вже у першій половині 2000-х рр. відсоток жінок-академіків у складі цієї наукової установи ще дещо збільшився. Першу жінку до складу дійсних членів PAU було обрано у 1931 р. Нею стала нейрофізіолог Михайлина Стефановська (Michalina Stefanowska, 1855–1942). Проте вже на кінець 1940-х рр. у складі PAU було 5 жінок – на одну більше, ніж у складі НАН України на 2012 р.

У складі Французького інституту (Institut de France) серед дійсних його членів відсоток жінок на початок 2012 р. становив у середньому 7,34 % [13].

Вперше спробу кооптувати жінку до складу академіків цієї поважної та давньої (Французький інститут засновано у 1795 р.) наукової установи було зроблено у 1910 р. На обрання до складу дійсних членів Академії наук – найбільшої серед наукових установ Французького інституту – було висунуто кандидатуру Нобелівської лауреатки Марії Соломеї Склодовської-Кюрі (пол. Maria Salomea Skłodowska-Curie). Висунення кандидатури Марії Кюрі призвело до жорсткої сутички між прихильниками і супротивниками цього кроку. Після кількох місяців полеміки в січні 1911 р. кандидатуру Марії Кюрі було відхилено на виборах більшістю в один голос. Причиною стала її стаття. Того ж року Марію Кюрі вдруге проголосили Нобелівською лауреаткою.

Конфлікт залишив по собі шлейф звинувачень у ксенофобії та сприяв формуванню упередженого ставлення до цього питання. Минуло ще півстоліття, допоки Академія наук наважилася обрати до свого складу першу жінку. Це сталося 1962 р., коли до складу членів-кореспондентів було обрано Маргариту Катаріну Перей (фр. Marguerite Catherine Perey), яка, за іронією долі, як і Марія К'юрі, спеціалізувалася на радіохімічних дослідженнях. Склад дійсних членів Академії наук поповнився першою жінкою лише у 1979 р. Відтоді кількість жінок серед членів Академії наук зросла до 22 осіб, що становить 8,8 % від загалу.

У складі однієї з найстарших із п'яти академій, що входять до складу Французького інституту – Академії Франції (Académie Française) кількість дійсних членів є постійною. Це так звані «40 безсмертних». Серед представлених на сайті Академії Франції можливостей пошуку наявна опція «Жінки в історії Академії» [14]. Відповідно до даних сайту у складі «40 безсмертних» у різний час перебувало 7 жінок. З них 5 (12,5 % від загальної кількості «безсмертних») є нині діючими дійсними членами. Першу жінку складу «безсмертних» було обрано у 1980 р. Нею стала письменниця Маргарит Юрсенар (фр. Marguerite Yourcenar).

В Академії надписів і красного письменства (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres) Французького інституту нині 52 дійсних члени, серед яких дві жінки. Відсотково цей показник становить 3,8 %. Першою жінкою, яка поповнила її склад у 1987 р. стала Колет Кайлат (фр. Colette Caillat) (1921–2007), яка спеціалізувалася на вивченні санскриту та індійської культури.

У складі Академії образотворчого мистецтва (Académie des Beaux-Arts) нині 57 дійсних членів. Серед них 3 жінки – 5,6 %. Ця установа серед академій Французького інституту у гендерному питанні виявилася найбільш консервативною – лише у 2000 р. до її складу було обрано першу жінку-академіка – нею стала акторка та режисер Жанна Моро (фр. Jeanne Moreau).

У складі Академії моральних і політичних наук (Académie des Sciences Morales et Politiques) 50 дійсних членів,

серед яких 3 жінки, що відсотково становить 6 %. Вперше до складу академіків було обрано жінку у 1971 р., нею стала правник Сюзанна Басдевант-Бастід (фр. Suzanne Basdevant-Bastid) – перша жінка-академік у складі всього Французького інституту.

Представництво жінок у складі дійсних членів РАУ та Французького інституту в обох випадках відсотково нині як мінімум утричі перевищує аналогічні дані сучасної Національної академії наук України. Натомість від початку процесу «фемінізації» науки ситуація виглядала діаметрально протилежною. Так, до Польської академії знання першу жінку до складу дійсних членів було обрано на 7 років пізніше, а до складу Французького інституту – на 47 років пізніше, ніж до української Академії наук.

Що ж до російської академічної науки, то у складі 528 діючих на початок 2012 р. академіків РАН представлено 10 жінок, що відсотково становить 1,9 % [15]. Першу серед них – фізіолога Ліну Соломонівну Штерн до складу російської АН було обрано лише тоді, коли ця Академія вже стала Всесоюзною [16], а загальний склад академіків сягнув 131 особи [17].

Викладене вище дозволяє окреслити ряд тенденцій у процесі творення гендерної рівноваги в європейській академічній науці. Так, у наведених даних простежується певний взаємозв'язок між часом становлення академічної науки та швидкістю подолання стереотипів щодо представництва жінок у складі наукових кадрів найвищої кваліфікації. Більш молоді академічні установи легше і раніше долали цей бар'єр ніж більш давні та консервативні Академії.

Водночас, у Франції та Польщі один раз прийняте рішення про «допуск» жінок до академічної науки призвело до досить швидкого розгортання цієї практики. Натомість в українській АН ми цього не спостерігаємо – вже в 1940-х рр. склад академіків знову стає «чоловічим клубом», доповненим жінкою-академіком лише у 1950-х. Та сама тенденція до «консервації», згортання розпочатого процесу унормування гендерного складу спостерігається і в розвитку російської науки – можливо, єдиної з давніх академічних

наукових традицій, де нині відсоткове представництво жінок у складі дійсних членів АН навіть нижче, ніж у вітчизняній Академії. Попри те, що час обрання першої жінки-академіка в російській АН є пізнішим, ніж у вітчизняній Академії та РАУ, тенденція, що сформувалася у 1940–1950-х рр. для російської та української науки стає однаковою – Академія воліє дотримуватися принципів «чоловічого клубу», допускаючи присутність у складі дійсних членів жінок лише номінально – однією-двома представницями.

Ігнорування гендерного аспекту розвитку кадрового складу вітчизняної АН мало цілком закономірні наслідки. Кількість жінок у складі академіків НАН України за останні 88 років (від 1924 р., коли було обрано першу жінку-академіка) зросла в абсолютному вимірі на 3 особи, у відносному – на 0,4 %. Навіть у випадку Російської АН, процес творення гендерної рівноваги в якій теж розвивався не надто динамічно, за минулі від обрання першої жінки-академіка більш як 70 років приріст відсоткової ваги жінок у складі дійсних членів все ж склав трохи більше як 1,0 %.

Питання про причини виникнення тенденції до «консервації» вже розпочатого процесу творення гендерної рівноваги в українській академічній традиції та існування безпосереднього чи опосередкованого взаємозв'язку з такою ж тенденцією у науці російській потребує додаткових досліджень.

Проте зафіксований вище високий рівень демократичності у гендерному питанні вітчизняної АН у період її становлення та окреслена тенденція залежності часу обрання першої жінки-академіка від часу творення національних академічних традицій дозволяють також висловити одну гіпотезу. Цілком можливо, що саме Марія Павлова стала першою у новітній історії жінкою-академіком в європейській академічній науці. Звісно, це припущення має право на існування лише за умови ігнорування романтичних історій Емілі дю Шатле (фр. *Emilie du Châtelet*) та Катерини Дашкової (рос. *Екатерина Романовна Дашкова*). Хоч у обох випадках сучасні наукові традиції Франції та Росії

(відповідно) намагаються якось позначити академічну причетність цих двох непересічних жінок. Російська академія наук навіть включила Катерину Дашкову до списку академіків, вміщеному на сайті РАН (щоправда, завбачливо не позначаючи дати обрання до складу дійсних членів). Проте жодна з цих, поза сумнівом неординарних, жінок не була академіком у сучасному сенсі слова і не обиралася до складу дійсних членів ані Французького інституту, ані російської Імператорської академії.

Те, що саме в Україні було обрано першу в світовій історії жінку-академіка, ще потребує додаткової верифікації. Проте сумнівів у тому, що Україна мала на початку ХХ ст. одну з найбільш демократичних наукових систем у світі (принаймні в гендерному аспекті) сумнівів не викликає.

Другою цікавою тенденцією є превалювання серед жінок-академіків представниць природничих спеціальностей, натомість гумантарії виявилися дещо консервативнішими за своїх колег. Ця тенденція цілком очевидно відстежується при аналізі складу академіків і членів-кореспондентів всіх Академій.

Цікавим аспектом, із врахуванням окресленої тенденції, загальної для всіх проаналізованих академічних традицій, стає «французький виняток»: обрання правниці Сюзанни Басдевант-Бастід до складу дійсних членів Академії моральних і політичних наук. Саме правниця стала першою жінкою-академіком в усьому Французькому інституті, тоді як у всіх інших випадках серед перших ми бачимо переважно дослідниць природничих чи медичних спеціальностей. Імовірно, цей аспект розвитку гендерної структури має певний взаємозв'язок із творенням у період останньої третини ХХ ст. (коли і було обрано Сюзанну Басдевант-Бастід) сучасного уявлення про соціогуманітаристику. Так, нині й у складі академіків НАН України також присутні жінки, що репрезентують соціальні науки. Попри це, тенденція до превалювання жінок, які спеціалізуються на вивченні природничих наук, принаймні останні півстоліття, лишається незмінною.

Загалом, питання гендерного аспекту розвитку кадрового потенціалу різних напрямів науки потребує окремого,

більш детального аналізу. Від того, чи буде здійснено цей аналіз та чи будуть враховані його результати у подальшій розробці наукової політики країни, залежать шанси української науки лишитися в контексті розвитку науки загальноєвропейської.

1. «Не дуже красиві» дівчата приходили на побачення до Табачника. Він не вийшов: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2012/05/21/6964949/>

2. Science policies in the European Union: promoting excellence through mainstreaming gender equality. European Commission Research Directorate-General. – Luxembourg, 2000. – 156 p.

3. Wenneres C. Wold A. Nepotism and sexism in peer-review/ Christine Wenneres, Agnes Wold// Nature. – 1997. – № 387. – P. 341–343.

4. Clarke M. Double-blind peer review reveals gender bias free/ Maxine Clarke// Peer-to-Peer. – 21.01.2008: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу :

5. Троян В., Таран Н. Гендерна освіта у підготовці наукової молоді (з досвіду роботи ГО «Жінки в науці») / Віра Троян, Наталія Таран // Українознавчий альманах. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2010. – Вип. 4. – С. 188–189.

6. Статистичні показники // Національна академія наук України. Короткий річний звіт 2010. – К. : Март, 2011. – С. 26–31.

7. Троян В., Таран Н. Гендерна освіта у підготовці наукової молоді (з досвіду роботи ГО «Жінки в науці») / Віра Троян, Наталія Таран // Українознавчий альманах. – К. : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2010. – Вип. 4. – С. 188–191.

8. Доктори наук України у 2010 році: Експрес-випуск Державного комітету статистики України від 15.12.2010. – 3 с.

9. Обрахунки здійснено за виданням: Статистические материалы [Текст]: К 250-летию АН СССР / Академия наук СССР, ЦСУ при Совете Министров СССР. – М. : Наука, 1974. – 19 с.

10. Наука України. Статистичний збірник / Державний комітет статистики України. – К., 1997. – С. 36.

11. Обрахунки здійснено за даними, вміщеними на офіційному сайті НАН України станом на 9 травня 2012 року.

12. Обрахунки здійснено на основі видання: *Poczet członkow Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Umiejętności w latach 1872 – 2000.* – Polska Akademia Umiejętności, Krakow, 2006. – 231 s.

13. Обрахунки здійснено на основі даних офіційних сайтів Академій, що входять до складу Institut de France.

14. Les 7 femmes de l'Académie française: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа : <http://www.academie-francaise.fr/immortels/base/academiciens/femmes.asp>

15. Еникеева А. Женское лицо российской науки / Альфия Еникеева // Электронное издание «Наука и технологии в России – STRF.ru». – Режим доступа : http://www.strf.ru/material.aspx?CatalogId=221&d_no=45603

16. Григорьян Н. Первая женщина-академик. К 125-летию со дня рождения Л. С. Штерн / Н. А. Григорьян. – Вестник Российской Академии наук, 2003. – № 8. – С. 735–743.

17. Хромов Г. Российская Академия наук: история, мифы и реальность / Гавриил Хромов // Отечественные записки, 2002. – № 7. – С. 206–218.